

ПИСЕМНА І КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Василь Німчук,
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту української мови НАН України

Виникнення східнослов'янської писемності

Початкова писемність у слов'янських племен, проблема її походження є об'єктом уваги протягом понад тисячу років. Праця чорноризця Храбра «О письменах», свідчення арабських учених та письменників IX—X ст., зокрема Аль-Масуді, Ахмада Ібн-Фадлана, Ібн-Недіма та інших вказували на існування дохристиянської східнослов'янської писемності, концепції котрих аналізує автор статті. В ній розглядається і власне давньоруська нерунична писемність на основі грецької графіки. Руничні знаки залишила нам черняхівська культура.

У X ст. на південнослов'янських землях інтенсивно поширювалася кирилиця. Системою письма, осмисленою Кирилом, і закладеними просвітителем принципами орфографії східні слов'яни та більшість південних користуються її сьогодні.

Писемність — одне з найбільших культурних надбань людства — виникала в різних регіонах світу, в різних етнічних середовищах неодноразово. До життя її викликали суспільні потреби — необхідність тривалої фіксації розмаїтої інформації. Винайшовши писемність (пиктографічну, идеографічну, ієрогліфічну, буквену), люди чи не вперше в своїй історії зуміли подолати віддалені час і простір у спілкуванні. Завдяки писемній фіксації мови ми дізнаємося про мову, історію й культуру різних народів із давніх та пізніших часів. Писемність (у розумінні системи умовних знаків для передачі мови) налічує близько 6000 років.

Не кожен народ, у якого виникла потреба в ній, створював принципово нову систему знаків. Системи писемності, особливо літерної, здебільшого поширювалися від етносу до етносу (племені, народності). Тільки на позначення специфічних звуків придумувалися нові знаки.

Проблема походження рідної писемності цікавила освічених людей із середовища слов'ян понад тисячу років тому. Незаперечним свідченням цього є твір чорноризця Храбра «О письменехъ», найдавніший список якого зберігся з XIV ст. Автор, очевидно, не був непосредним учнем Кирила та

Мефодія, але написав свій трактат за життя соратників солунських братів, адже він підкреслює: «сѣт бѡ еше живи, иже сѣтъ видѣли и(х)» (Ягич, 1895, с. 302). Виходячи з цього, можна впевнено твердити, що трактат про букви Храбр скомпонував у кінці IX або на початку X ст.

Якби не було потреби захищати слов'янську писемність від неприхильного ставлення деяких офіційних кіл Візантії, навряд чи з'явився б цей трактат.

Що ж повідомляли про початки слов'янської писемності наші старожитні книжники? Зовсім в іншому плані, ніж у Храбра, постає походження писемності у видатного історика й філолога Нестора. Давня слов'янська докирилівська писемність ґрунтовно забута. Нова, кирилівська, завоювала авторитет у світі. Усталилася думка, що тільки завдяки християнству у слов'ян, зокрема й східних, існує писемність. І вона була панівною аж до відносно недавнього часу.

Храбр звеличує творця слов'янської азбуки Кирила (Костянтина) Філософа й його творіння. Будучи апологетичним, трактат усе ж таки не замовчує того факту, що слов'яни робили записи рідною мовою (чи рідними мовами) й до Кирила та Мефодія. Звичайно, прославляючи Кирила, автор не міг цілком об'єктивно оцінити надбання докирилівської писемності. Він говорить, що «прѣжде оубѡ (тобто до Кирила. — В. Н.) словѣне не имѣхъ книгъ. нѣ чрътами и рѣзами [вар. рѣзанми, нарѣзанми] чьтѣхъ и гатаахъ погани сѣще . крѣстивше же сѣ, рим(ь)сками и грѣцьскими писмены нѣждаахъ сѣ [писати] словѣн(ь)скы рѣчь безъ оустроєниа . нѣ како можетъ сѣ писати добрѣ грѣцьскими писмены бѣ . или живѡтъ . или зѣло . или цѣрковь . или чаание . или ширѡта . или ѣдь . или ждоу . или юность . или жзыкѣ и инаа по(д)бнаа симь . и тако бѣшъ многа лѣта» (Ягич, 1895, с. 297), тобто «перед цим, будучи язичниками, слов'яни не мали букв, але читали й ворожили за

© Німчук В. В., Київ, 2000

допомогою рисок та зарубок, хрестившись, вони змушені були слов'янське мовлення записувати за допомогою латинських і грецьких літер, без порядку (ладу), бо як можна писати добре грецькими літерами Богъ, або животь, або зъло... і так було протягом багатьох літ (років). І Храброві треба йняти віри. У його часи жили ще люди, які добре пам'ятали ситуацію в слов'янському письменстві до 60-х років IX ст. Отже, апологет Кирила недвозначно вказує, яка була початкова писемність у слов'янських племен. Його свідчення рівнозначне речовому доказові.

Забуваючи про це, дослідники проблеми походження східнослов'янської писемності нерідко вдаються до споглядальних міркувань: мовляв, що в слов'ян була потреба в письмі, що вони, очевидно, мали писемність тощо.

Храбр і його старіші сучасники, ймовірно, добре знали чи пам'ятали докирилівську писемність у західних і південних слов'ян. Ситуація, гадаємо, була аналогічною і в східних. Але що за писемність це була? Певне уявлення про неї нам, здається, дасть лінгвістичний аналіз Храбрового повідомлення, так би мовити, його термінології.

Отже, слов'яни «не имѣхъ книгъ». Найдавніші слов'янські пам'ятки слово *кънига* засвідчують тільки у формі множини зі значеннями: 1. «книга» (у тому числі «книги Святого Письма», «Святе Письмо»), 2. «грамота, послання»; 3. «букви, письмо» (SJ StSl, II, 92). Яке значення виявляється в трактаті Храбра? Семантика «грамота, послання» тут відразу відпадає, бо для написання послання, звичайно, потрібні певні знаки, а автор говорить про відсутність «книгъ».

Інші контексти в трактаті, наприклад: [на Христовому хресті] «бѣ дѣска написана жидовьскы и рим(ь)скы и еллин(ь)скы . а словѣн(ь)скы нѣ(с)[ть] тоу. тѣм же нѣсѣтъ к словѣн(ь)скыж кѣнигы ѿ(т) бѣ» (Ягич, с. 298) недвозначно вказують, що в праці Храбра слово *кѣнигы* — це «букви, літери». Які ж букви автор має на увазі? Очевидно, знаки, нанесені на пергамен.

Такі букви — *кѣнигы (писмена)* — протиставляються *чертам* і *різам*.

У найдавніших слов'янських євангельських текстах іменником *чръта* перекладається гр. *κεραία*, тобто «рисочка, значок» (пор. Чръта: правило . лінѣа, як то, — Їѡта, криска, як то. - Бер., 156; *linea че(р)та* — Слав., 255). Він споріднений з праслов'янським дієсловом *čersti *(čьrtь), етимологічно пов'язаним із лит. *kertu, kirsti* «рубати, ударяти», давньо-інд. *kartati* «ріже, відрізає» (ЕССЯ, IV, 75), праслов'янським дериватом *čerslo, континуанти якого в слов'янських мовах мають значення «леміш», «ніж у плузі, чересло» (ЕССЯ, IV, 74–75), ст.-сл. *чрътати* «вирізати» (Miklosich, 1123),

чръта «пряма лінія, врізана плугом у землю» (Sk., I, 278), укр. діал. (у)ч*ерти* «провести чимось твердим чи гострим по предмету так, щоб на ньому залишився слід», *упч*ерти** дерево — «зняти довкола кору на певній ділянці стовбура (живого дерева, щоб воно всохло)» — Закарпаття, пор. *ч*ерть** «штрих, риска», *ч*ерта** «риска, штрих» (Ж., 1068), *ч*ертиця** «дерево з обідраною довкола корою» (Гр., IV, 459), *нач*ерти** «зробити лінії на чомусь так, щоб у предметі залишився глибокий слід», *ч*ерсати** «проводити по чому-небудь чимсь важким, гострим, лишаючи слід; терти» (СУМ, XI, 313). Отже, давнє значення лексеми *čьrta, чръта* могло бути не просто «риска, лінія», а й «лінійний знак, нанесений гострим предметом». Необхідно тут зауважити, що *чръта* в церковнослов'янських текстах засвідчується з семантикою «буква»: Приложеніє чръты разумы творить (Златоструй, Ср., III, 1569).

Назва *рѣза* — гапакс у старослов'янській писемності (тобто засвідчене тільки в Храбра), тому семантизується непросто. У найновішому словнику старослов'янської мови вона перекладається «надріз, зарубка» (SJStSl, III, 660). Слово з різними значеннями нині функціонує лише в кількох слов'янських мовах (укр. діал., *рѣза* «відмежовані ділянки поля в 3, 6, 10 моргів, з огляду на місцевість» (Гр., IV, 21); хрв. діал. *riža* «відрізок» (Sk., III, 134), словен. *rezina* «шматок, скибка (хліба)»), але найближче до давнього маємо в російських діалектах, в яких фіксується вираз *резы на бирке* «зарубки, мітки для рахунків» (Даль, IV, 121; щоправда лексикограф вихідною формою вважає не *реза*, а *рез*). Не можна при цьому не згадати церковного Уставу князя Володимира, в якому читаємо: А се ц(е)рк(о)внии соуди: ... ц(е)рк(о)внаа татьба ... кр(е)сть посѣкуть или на стѣнахъ *рѣжють* (УВ, 23). В Уставі, мабуть, ідеться про заборону писати на стінах споруд. Отже, графіті були вже в найперших давньоруських церквах, але процес нанесення їх на поверхню по-старовинному називався *рѣзати* «вирізувати», хоча графіті наносилися на предмет іншою технікою.

Розгляньмо дієслова в цитованому творі Храбра.

У старослов'янській писемності лексема *чисти*, *чьсти* (1 ос. одн. теп. ч. *чьтж*) фіксується з такими основними значеннями: 1. «лічити, рахувати» й похідною від нього семантикою «поважати» (Miklosich, 1117, пор. Ср., III, 1526); 2. «читати» (SJStSl, IV, 869). Давні похідні утворення *чисма* <čismę, *число* <*čislo вказують на те, що найдавніше значення цього слова — «лічити». На жаль, немає додаткового критерію, за яким би можна встановити точний зміст дієслова *чисти* в Храбра.

Дієслово *гатати* (варіант — *гадати*) з давніх текстів засвідчує тільки один — трактат Храбра

(SJStSl, I, 391). Автори SJStSl семантизують лексему як чес. *hádati*, рос. *гадать*, нім. *raten*, лат. *conicere*, даючи при статті відсилання до *пророчествовати*. Виходячи зі свідчень сучасних слов'янських мов (ЭССЯ, VI, 105), Храброве *гатати*, справді, найпереконливіше перекладається як «відгадувати, ворожити» (пор. гаданіє, або гананіє, или ганан(ь)-ство : трудное а хытрое пыта(н)е, загадка, розмова, съкровень гль, закрытыи слова... — Бер., 25).

Отже, на основі Храбрового повідомлення не можна зробити категоричний висновок про те, що в слов'ян до Кирила (Костянтина) не було жодних писемних знаків¹. Знаки існували, але вони не були схожими на букви, вживані в добу Кирила і його учнів та послідовників у пергаменних книгах. У всякому разі безсумнівним є те, що знаки ці наносилися на твердий матеріал — дерево або березову кору (бересту), на камінь чи креслилися на глині. Храбр протиставляє не просто лічильні знаки, а некнижкове письмо книжковому².

Етимологічно-семантичний аналіз назв *чрты* й *рѣза* показує, що в Храбра не йдеться про «примітивні піктографічні та рахункові (лічильні) знаки» або про якесь піктографічне письмо. Сумнівним видається також припущення, ніби *чрты* наносилися барвником, а *рѣзы* робилися не тільки шляхом вирізування, а й продавлювання⁴.

Несправедливо також вбачати в чертах і різках тільки знаки-рисочки, за допомогою яких здійснювалося просте рахування, і зводити їх використання до паличок-карбів (бирок)⁵.

Тут доречно наголосити, що первісне значення слов'янського *pisati* — «малювати» (Sk., II, 663), пор. давнє *pisati* «писати, оздобляти живописом» (Ср., II, 936—937), укр. *писаний* «оздоблений різьбою, орнаментом, візерунками на дереві, металі, кістці та ін.», «вишитий, оздоблений вишивкою», *писанка* «великоднє яйце, вкрите різнобарвними візерунками» (Гр., III, 153). Слово етимологічно споріднене з *рхати*.

Про слов'янське письмо, й про вирізуване на дереві зокрема, свідчать у своїх творах арабські вчені-очевидці. Так, Аль-Масуді (30—50-ті роки X ст.) писав, що в одному слов'янському святилищі на дорогоцінних каменях були знаки, які вказували на майбутні події й застерігали від подій перед їх здійсненням⁶.

Для історії дохристиянської східнослов'янської писемності важливим є повідомлення Ахмада Ібн-Фадлана (921 р.), котрий на власні очі бачив, як руські купці після похорону одного з членів своєї дружини насипали могилу, подібну до круглого пагорба, «і ввіткнули <в> середині його велику деревинку хаданга (біла тополя), написали на ній ім'я (цього) чоловіка та ім'я царя русів і пішли»⁷.

Арабський письменник Ібн-Недім (987 р.),

повідомляв, що йому якийсь чоловік казав, що в русів є письма, які вирізуються на дереві. «Він же показав мені, — свідчив арабський учений, — кусок білого дерева, на якому були зображення; не знаю, чи були вони слова, чи окремі букви, подібно до цього»⁸. Він і подав (як сам визнає) не абсолютно точну копію напису.

Недімівський напис кілька разів публікувався (у фотокопіях не всі знаки ідентичні, можливо, через різне ретушування)⁹, але досі не розшифрований. Одним ученим ці знаки нагадують скандинавські руни, іншим — глаголицю¹⁰.

На основі повідомлення чорноризця Храбра, свідчень арабського ученого Ібн-Недіма доходимо висновку, що слов'яни, в тому числі й їх східне відгалуження, наносили буквені знаки на тверду поверхню шляхом видряпування або вирізування (карбування). За накресленнями це мали бути літери типу рун. Рунами користувалися германські та тюркські сусіди східнослов'янських племен, зокрема скандинави¹¹ та печеніги¹². На думку Вяч. Вс. Іванова, не можна виключати ймовірності того, що використання березової кори як матеріалу, куди наносилися магичні знаки, в східних слов'ян має досить ранні витoki. «У такому разі подібні знаки — «черти» і «різи» (як рунічна писемність у давніх германців, огамічна у кельтів, ієрогліфічна в анатолійців) походять від ранішого індо-європейського «передписьма»¹³.

Германські руни відомі в науці дуже давно. Німецькі вчені, котрі цікавилися старожитностями, постулювали існування слов'янських рун. У слов'ян, як твердив у своїй дисертації 1670 р. Шурцфлейш, на території сучасної Німеччини були школи, де дітей навчали рунам. Ключер 1727 року не тільки писав, що «вендських» дітей учили рунам, а й надрукував зразок гаданого слов'янського рунічного алфавіту¹⁴. Оскільки речових доказів існування слов'янської рунічної писемності не було, в кінці XVIII ст. почали з'являтися фальсифікати, зокрема т. зв. мекленбурзькі божки з написами. Ці подробиці XIX ст. ґрунтовно спростував Г. Ягич¹⁵. У принципі вчений не заперечував, що можуть зустрітися слов'янські слова, написані германськими рунами¹⁶. Він вважав, що в Храбра дієслова «чтѣху и гатааху» вказують відповідно на просте обчислення (рахування) й тлумачення за умовними знаками (пояснення умовних знаків, які знали лише певні особи, для неознайомих дорівнювали гаданню, ворожінню). За Г. Ягичем, живим прикладом «черт і різ» є вживання шматків дерева або паличок із різноманітними нарізами в народів південно-східної Європи (угор. *rovás*, хрв. *рабош*, рум. *răvaș*, *răbuș* та ін.)¹⁷. Умовними знаками (переважно прямі перпендикулярні або похилі зарубки чи хрестики), вирізаними на дерев'яних паличках або брусках, для розрахунків та ін.

користувалося й східнослов'янське населення (подекуди аж до початку XX ст.). В Україні рахункова паличка називалася *раваши*, *реваши*, *карби* (Гр., IV, 1; Он., II, 166), *роваши* (Закарпаття), *карб*, *карбіж* (СУМ, IV, 102), *бирка*, *цурка* (Гр., IV, 437), в Росії — *бирка* (Даль, I, 87), *рубеж*¹⁸. У колишній Костромській губернії назва була близька до давнього утворення — *резка*¹⁹.

Видається нам, що обчислювальні (рахункові) палички з відповідними знаками є тільки залишками широко розповсюдженого в давнину способу писання на дереві, звичкою, котра пережила слов'янську рунічну писемність.

1987 р. О. С. Мельничук також висловив припущення, що згадувані Храбром черти і різи могли бути не лише примітивними зарубками, а й застосуванням яких-небудь видів рунічного письма²⁰.

На території східних слов'ян знайдено кілька речей із рунами. Частина їх — германського походження (наприклад, наконечник списа з Ковельщини)²¹. Деякі рунічні написи нерозшифровані.

Рунічні знаки спостерігаються на уламках кераміки часів черняхівської культури, знайдених біля села Лепесівки²² Білогірського р-ну Хмельницької обл. (епіграфему з трьох літер, кінець якої не зберігся, можна читати як *uthl*, але ніякого праслов'янського слова таке читання не дає. Пор. інше читання М. Тиханової)²³. Упритул до первісної території давніх уличів і тиверців — на захід від Ясс коло с. Лецкани знайдено пряслице з рунічним текстом, який ідентифікується як германський²⁴. Його читають і зліва направо і знизу вгору так: «*Idōns ufthē[r] — Rae[n]ō*» — «це тканина Ідо тут — Рангно». Читання тексту як старших рун зліва направо, але згори вниз, у більшій частині може дати й гіпотетичний праслов'янський текст: *gazo* (або *raRo*) — *idon suvtue** — *gazъ, jьdq sytyjъ*. Але на саме такій інтерпретації напису ми не наполягаємо.

Досі не розшифровано напис середини X ст. на пластинці зі Старої Ладоги й епіграфему першої чверті XI ст. з Новгорода. В обох написах зустрічаються як скандинавські руни, так і неідентифіковані знаки²⁵. Окремі знаки, подібні до рунічних, спостерігаються на печатці (до 972 р.), яка не без підстав приписується князю Святославу Ігоровичеві²⁶. На жаль, печатку-оригінал загублено²⁷, а текст на її публікованих копіях невиразний.

Нові прочитання деяких відомих текстів, епіграфічні знахідки, ймовірно, проллють більше світла на можливість існування східнослов'янської рунічної писемності.

Предки давніх східних слов'ян мали жваві контакти також з римсько-латинським та греко-візантійським світом, а значить, були обізнані з

латинським і грецьким буквеним письмом. Природно, люди, обізнані з латинською чи грецькою системами письма, могли давно прийти до думки застосувати їх для власних потреб.

Деякі дослідники прямо твердять, що вже носії черняхівської культури користувалися писемністю на основі латинського (на заході) і грецького (на сході) алфавітів для запису воєнних і торговельних угод та інших складних документів²⁸. Прикладом такого запису деякі дослідники вважають слово *ладо* на черепку, знайденому на поселенні черняхівської доби біля с. Ріпнів (на річці Гнила Липа)²⁹. Археологи допускають, що на цьому уламку маємо орнамент або зображення «букв (?)», що дещо нагадують резини(?) і складають слово *ладо*³⁰. Фотокопія епіграфіки не переконує в тому, що йдеться про напис узагалі — знаки надто невиразні. Коли й трактувати епіграфему як напис, то немає підстави вбачати в ньому лексему *ладо*, бо перший знак епіграфіки починається біля самого лівого краю уламка. Виявлено й інші уламки черняхівського глиняного посуду зі знаками, що нагадують літери або є справжніми буквами, а це, безперечно, вказує на знайомство черняхівців із письмом, зокрема грецьким³¹. Проте нам не відома жодна епіграфіка на предметах черняхівської культури, яку б можна недвозначно інтерпретувати як слов'янський текст.

Завдяки давнім повідомленням, новим і новітнім історико-культурним дослідженням та археологічним відкриттям нині впевнено можемо говорити й про власне давньоруську нерунічну писемність на основі грецької графіки.

Здається, можна вважати вичерпаними гіпотези навколо повідомлення в житті просвітника слов'ян Кирила-Костянтина Філософа (т. зв. паннонська легенда) про те, що перебуваючи в Корсуні (Херсонесі, нині місцевість біля Севастополя) «Обрѣте же тоу еваггеліе и ѱалтирь роуоськими писмены писано, и чловѣка ѡбрѣтъ глаголюща тоу бесѣдоу, и бесѣдова с нимъ, ѡ силоу рѣчи прѣмъ, своеи бесѣдѣ прикладаа различнаа писмена, гласнаа и сьгласнаа, и къ богу молитвоу твора, въскорѣ начатъ чести и сказати, и мноси сѧ емоу дивлахоу, бога, хвалаще»³². Тут йдеться про письмо східних слов'ян (полян-русів). Припущення про те, що автор житія говорить про готське чи навіть сірійське письмо, рішуче треба відкинути. І це не тільки тому, що з мешканцем Корсуня, який говорив по-руському, легко міг порозумітися Кирило через те, що знав слов'янське мовлення півдня Балканського півострова. Підставою для цього є досить переконливі свідчення, що Русь прийняла християнство від Візантії за князя-кагана Аскольда, причому не раніше 860 р. і не пізніше 867 р.³³ А християнські громади, які потребували перекладу святого письма рід-

ною мовою, тут могли існувати й раніше.

Основа на грецькій системі, таке письмо, мабуть, недосконало передавало особливості слов'янського мовлення³⁴. Пам'яток з того часу не збереглося. Їх, очевидно, було небагато, адже Аскольдове християнство тривало на Русі недовго.

Конкретних давньосхіднослов'янських писемних пам'яток, які б можна датувати другою половиною IX ст., наука в розпорядженні не має. Однак численні знахідки писал у давньоруських поселеннях IX—X ст. непрямо свідчать про поширення на східнослов'янських землях і якогось типу письма ще до Володимирового хрещення³⁵, принаймні письма не типу різ.

Походженням вітчизняної писемності цікавилися й наші давні предки. Зокрема, видатний історик та лінгвіст Київської Русі — Нестор. Але за його часів факт існування східнослов'янської писемності в другій половині IX — в X ст. — до Володимирового хрещення — було забуто або літописець з якихось міркувань не вважав за потрібне про це сказати. Він тільки викладає коротко ту частину паннонського життя Кирила-Костянтина Філософа, де йдеться про створення слов'янської азбуки й констатує, що Кирило створив писемність, яка «презвася грамота Словѣньскаѧ . ѧже грамота єсть в Руси і в Болгарѣ/х/ Дунаискихъ»³⁶. Можливо, автор говорить тільки про створену Кирилом писемність через те, що ще в дохристиянські часи на Русі від південних слов'ян знали про глаголицю або кирилицю. Правда, невідомий східнослов'янський патріот пізніших часів у слові «О преставленіи сѧго Кирила оучителя словенскому ѧзыку» твердив: «Владимиру дѣхъ стѣи вдохноу вѣру приѧти, а крещеніє ѡ/т/ грекъ и прочіи народѣ цѣрковныи . а грамота роускаѧ ѧвиласѧ бгомъ дана в Корсунѣ градѣ роусину, ѡ/т/ негоже наоучисѧ Константинѣ Философѣ, и ѡ/т/ тоуду сложивѣ и написавѣ книги роу/с/кимъ ѧзыкомъ ... той же моужѣ роусинѣ живѧше блговѣрно ... единѣ уединивсѧ, и той единѣ ѡ/т/ роускаго ѧзыка ѧвисѧ прежде хр/с/тіѧнѣ, и невѣдомѣ никимже ѡ/т/коуду єсть . той же бысть в цр/с/тво Михаила цѣра ...»³⁷.

Найдавніший список цієї пам'ятки належить до 1464 р. Дехто відносить виникнення її до кінця XI ст.³⁸, хоча вона могла виникнути й значно пізніше. Але немає сумніву в тому, що вона ґрунтується не на якихось історичних документах, а на повідомленні з життя Кирила про те, що в Корсуні просвітник знайшов книги, написані руськими буквами і руською мовою.

Отже, щодо характеру давньосхіднослов'янського християнського письменства IX ст. можна будувати тільки ймовірні гіпотези, адже речових доказів немає. Навряд чи вони будуть знайдені, бо повернення до язичництва після захоплення

Києва дружинами Олега й проникнення на Русь писемності, створеної Кирилом, не сприяло збереженню давніх християнських текстів середини IX ст.

Оскільки Кирилові корсунські давньосхіднослов'янські письмена стали зрозумілими після пояснення русина, можна допускати, що це були руни. У кожному разі це не була «протоглаголиця», як дехто ще досі думає³⁹. Глаголиця має всі ознаки письма, створеного однією особою. Тепер майже загальновизнаною є думка, що Кирило створив саме глаголицю на основі грецького алфавіту⁴⁰. Міркування, нібито більшість її знаків «знаходять відповідники серед «сарматських» знаків Надчорномор'я⁴¹ — неспроможне.

У добу середньовіччя букви ототожнювалися зі звуками мовлення, а письмо — з мовою. Мати оригінальну абетку означало мати окрему писемну мову, власну писемність. Тому-то Кирило і створив абсолютну більшість букв оригінальної конфігурації на основі грецьких літер. На позначення слов'янських звуків, яких не було в грецькій мові, він використав букви з інших писемностей, зокрема давньоєврейської (знаки для *ц*, *ш*) і, можливо, з рун (знак для *ж*), сам видумав ряд літер. Глаголиця згодом вийшла з ужитку не через свою химерність і непрактичність. Такою вона може видатися тільки тим, хто спочатку оволодів кириличним або латинським письмом. Стилістично схожі на неї вірменська, грузинська, ефіопська графіки успішно функціонують і нині. Справа в іншому. Після утвердження слов'янської писемності в Болгарському царстві не було потреби доводити право на існування слов'янської писемності і на основі букв оригінальної конфігурації. В умовах тісних контактів із греко-візантійською культурою конфігурацію Кирилових букв зближено з грецьким уніціальним письмом. Характерно, що глаголиця збереглася саме в Хорватії, де була необхідність постійно обороняти право на існування слов'янського конфесійного письменства, вживання слов'янської мови в месах.

Кирилиця на південнослов'янських землях в X ст. поширюється дедалі більше. Звідси вона могла прямувати і на східнослов'янські території, тому на питання, чи в X ст. до офіційної християнізації Русі за часів київського князя Володимира Святославича, крім рун, вживалися грецька «неустроєна» абетка, чи високоорганізоване кириличне письмо через відсутність бездоганних речових доказів відповісти важко.

Персидський історик Фахр-Ад-Дин Мубарекшах Мерверруді (початок XIII ст.) зазначав: «У хозар також є письмо, що походить від руського, і галузь народу румійців (греків), котра живе біля них, уживає це письмо, й вони називають румійців русами. Вони пишуть зліва направо, букви не

з'єднуються між собою. Букв усього 22; < більше букв немає>; більша частина цих хозарів, що вживають це письмо, — юдеї»⁴². Повідомлення Мерверруді запозичене з раніших джерел, бо в його час хозарів уже не було. У В. В. Бартольда сумнів викликає також твердження про руське походження хозарського письма, бо на час прийняття Руссю християнства хозарське царство втратило будь-яке значення. На його думку, правдоподібніше Русь і хозари дістали писемність із одного джерела — від греків: з житія Кирила відомо, що по дорозі до хозарів він у Корсуні бачив Євангеліє і Псалтир, писані руськими буквами⁴³.

У зв'язку з повідомленням Мерверруді необхідно звернути увагу на епіграфічні знахідки зі столиці Хозарії — Саркела (Білої Вежі) IX-X ст. Серед них виділяються написи з багатьма літерними знаками, які мають конфігурацію грецьких букв⁴⁴. На одному черепку зі знаками, подібними до знака перших Рюриковичів (типу двозубця)⁴⁵ можна читати *ННКОРОП*, але остання буква напису міститься на абсолютному правому краї уламку, отже сприйняти *короп* як ціле слово немає підстави. Але не буде, гадаємо, великою натяжкою вбачати в ньому давньоруську назву риби *короп/ъ/*, пор. *коропиць* у «Хоженії» Данила ігумена (X. Д., 49).

Деякі провідні радянські історики твердили, що т. зв. Добруджанський напис (найменування одержав за територією, де його знайдено), який має пряму дату 943 р., — це пам'ятний знак, зроблений у зв'язку з походом київського князя Ігоря⁴⁶. Б. О. Рибаків, реконструюючи епіграфему, читає її так: [дань възалъ кнзъ игорь на] гьръцѣхъ [в] лѣто г.у.н.а. [п]ри димитрѣ бѣ жоупанѣ. Учений називає її найдавнішим руським написом⁴⁷. Але графіка тут старослов'янська, а не «неустроєне» письмо.

Болгарські вчені заперечують інтерпретацію епіграфіки як найдавнішого руського тексту, бо дружини Ігоря та його союзників в 943 р. не переходили Дунаю⁴⁸.

На користь гіпотези про дохристиянську східнослов'янську писемність висувається немало слушних аргументів. Проте бездоганного матеріального підтвердження міркувань про докирилівську слов'янську азбуку поки що не знайдено. Гадаємо, що такі свідчення варто й надалі шукати в епіграфії⁴⁹. На жаль, лінгвісти мало цікавляться епіграфічними пам'ятками.

Відомий історик і археограф С. О. Висоцький тривалий час намагався довести, що графіто-алфавіт, який він виявив на стіні Софійського собору в Києві, «найімовірніше, є азбукою якогось варіанту писемності, що вживалася на Русі в IX — початку X ст. вузьким колом осіб, котрі входили в християнську громаду, існування якої підтверджується писемними джерелами»⁵⁰. Але його дум-

ка не знайшла багатьох прихильників. Ми вже висловлювали свої контраргументи⁵¹. У софійській азбуці налічується 27 букв, із них 23 збігаються з грецькими, а 4 — специфічні: *б, ж, ш, щ*⁵². Насамперед виникає питання, для чого було увіковічнювати в XI ст. (так датує напис автор) азбуку, в якій немає жодного знаку, відмінного від звичайних кириличних. У графіто немає ніяких архаїчних написань. Накреслення букви *м* не з закругленою, а гострою петлею в XI ст. зустрічається рідко; воно скоріше нагадує написання XII чи навіть XIII ст., як видно зі зведених палеографічних таблиць софійських графіт⁵³. Не можна довести, що надрядкова літера *ж* не дописана пізніше, ніж знаки в рядку. У софійській азбуці є чотири характерні знаки, вживані в слов'янському письмі для позначення специфічних звуків, яких не було в грецькій мові візантійської доби, — *Б, Ж, Ш, Щ*. Останню літеру з цього переліку деякі фахівці не без підстав вилучають, бо в ній убачають не *Щ*, а грецьку *ψ* («пси») ⁵⁴. Пріоритет глаголиці перед кирилицею нині загальновізнаний. Немає сумніву, що кириличні букви *Ш* і лігатура *ШТ* — ці ґрунтується на відповідних глаголичних. Існує гадка про зв'язок кириличного знака *Ж* із глаголичною літерою⁵⁵.

У свою чергу, глаголичну букву на позначення *Ж* деякі фахівці виводять з різновиду грецької унціальної «дельти» — *Δ*⁵⁶. Гадаємо, що глаголичну букву можна виводити з старотюркського рунічного знака, вживаного для передачі «з»⁵⁷, або германського рунічного (старші руни) знака на позначення *z* [R]⁵⁸. Не існує єдиної думки про походження кириличної букви *Б*. Одні дослідники пов'язують її з відповідною літерою в системі глаголиці, інші твердять, що вона є видозміною грецької уставної *Β* («бета»), чому сприяла форма «бети» в деяких візантійських рукописах — ближча до *Б*, ніж до *В*⁵⁹. До другої думки беззастережно приєднується і С. О. Висоцький⁶⁰. У всякому разі не випадковим є те, що й у глаголичній і в кириличній (у тому числі софійській) азбуках знаки *Б* та *В* стоять завжди поряд. Якщо слов'янська літера *Б* ґрунтується на різновиді грецької *Β*, не можна говорити про відбиття в софійській азбуці стихійної практики докирилівських часів, коли грецьке письмо почало поповнюватися специфічними знаками, адже введення літери *Б* як різновиду грецької *Β* передбачає знання тонкощів візантійської графіки, доброї філологічної освіти.

Заперечуючи софійську азбуку як свідчення докирилівської східнослов'янської писемності, ми не відкидаємо гіпотезу про дохристиянську писемність наших предків. Не всі спроби виявлення її серед опублікованих загадкових написів уже вичерпано. Давно чекає розшифрування легенда на свинцевій печаті, яка не без підстав припи-

сується київському князеві Святославу Ігоревичеві (убитий печенігами біля дніпровських порогів у 972 р.)⁶¹.

Чи не найвідомішою давньосхіднослов'янською епіграфемою, якій присвячено ряд наукових розвідок, є напис на черепках від верхньої частини корчаги, виявленої у давньоруській могилі біля с. Гньоздово неподалік Смоленська. Поховання археологи датують то першою, то третьою чвертю⁶² X ст.⁶³. Сам напис окремі дослідники відносять навіть до IX ст.⁶⁴

Впевнено читаються в пам'ятці перші п'ять букви — *гороу* та остання літера — *а*. Неясно накреслений знак (знаки?) між ними спричинив різні читання й тлумачення змісту епіграфіми.

Перші дослідники й публікатори напису Д. Авдусін та М. Тихомиров читали текст як *гороухица*. На думку авторів, писець сумнівався, чи писати слово через *х* чи через *щ* і написав обидві літери, а орфографія пам'ятки, можливо, відбиває вимову лексеми на Русі⁶⁵.

М. М. Тихомиров вважає, що *гороухица* відповідає старослов'янському та давньоруському *горюха* «гірчиця». Він цитує за словником І. І. Срезневського пам'ятки, в яких фіксується прикметник *горушьныи, гороушьныи* (зр'яно *горушьно*).

Таке читання епіграфіми справедливо відкидав П. Я. Черних, зауваживши, що сполука *хщ* узагалі була неможлива в давньоруській мові. Те, що М. М. Тихомиров читає як *хщ*, на думку дослідника, треба читати *шн*, точніше як велике *Н* з посаженою на верхню частину правої вертикалі букву *ш*, тобто в епіграфемі дослідник убачає в'язь. Він гньоздовську епіграфему в цілому читає *горушна*⁶⁶. «Це слово, — пише П. Я. Черних, — було широко розповсюджене в народній давньоруській мові. «Горушна» (із *горушьна*) означає дослівно «гірчичні» (наз. множ.). Розуміється «насіння» або «зерна»⁶⁷.

Давньорус, котрий написав слово, можливо власник амфори, хотів сказати, що в посудині зберігається саме насіння гірчиці, а не якесь інше⁶⁸. Черних не відкинув зовсім версію Тихомирова й допускав читання *гороухица* «гірчиця», «гірчичне насіння або взагалі — якась гірка пряність»⁶⁹.

Ф. В. Мареш читає епіграфему так: *гороух џа*, тобто «Горух писав». Коли прийняти таку інтерпретацію пам'ятки, то, за дослідником, напрошується думка про те, чи в даному тексті йдеться справді про готове слов'янське письмо чи застосування грецької абетки для слов'янських потреб. Автор схиляється до того, що в написі представлена кирилиця, адже в цей час слов'янська писемність розквітала в Болгарській державі царя Симеона⁷⁰. Ф. В. Мареш говорить, що лігатура *нщ* = *шн*, яку допускає в епіграфемі П. Я. Черних,

неможлива, бо вона для часу написання слова мало очікувана, своїм складом є анахронізмом; вона взагалі одинока й неорганічна⁷¹.

Крім іншого, великою вадою гіпотез П. Я. Черних (*горушна* замість *горушьна*) та Ф. В. Мареша (*Горух џа* замість *Горухъ пьса*) є постулювання пропуску редукованих голосних уже в X ст. Існування давнього слов'янського імені *Горухъ* нам видається проблематичним.

А. С. Львов твердить, що спочатку автор графіто написав на корчазі *гороуца*, а потім переробив її на *гороуница*. Його тлумачення напису дуже суперечливе. З одного боку, дослідник пристає до Г. Ф. Корзухіної, котра напис інтерпретувала як «горючее» — пальне — на підставі того, що в Приазов'ї та Північному Причорномор'ї виявлено амфори, подібні до гньоздовської, з явними слідами нафти (бо в них перевозили пальне). З другого боку, він не виключає пояснення *гороуца* і в значенні «гірчиця». При цьому А. С. Львов пише, що в картотеці «Словаря древнерусского языка XI—XIV вв.», для якої не ексцерпована канонічна література, немає матеріалів про слова *гороуха, горюха* (мотивуючих основ для прикметника *горушьно, горюшьно*), бо вони на Русі не вживалися. У зв'язку з цим *гороуха, горюха*, мабуть, було переосмислено як *гороуца*, очевидно, за властивістю гірчиці пекти в роті; уже від іменника *гороуца* утворено прикметник *горушьно*. А. С. Львов схиляється до думки, що епіграфема була написана давнім русином для позначення поняття «горюча рідина», тому первісний напис *гороуца* з метою уточнення перероблено на *гороуница*, щоб передати старослов'янське *горъще* «те, що горить». Таке написання замість давньоруського *горюча* або *горючаа* передбачає знання автором графіто старослов'янської мови⁷².

У зв'язку з міркуваннями А. С. Львова та інших дослідників варто зазначити, що в словнику І. І. Срезневського вокабула *горѣха* не паспортизується. Після її перекладу *горчица* автор дає відсилання: «См. горѣшьныи, горюха» (Ср., I, 559)⁷³. Однак номен *горюха* фіксується в творі староболгарського походження (повчання Костянтина Болгарського у давньосхіднослов'янському списку XII ст.), а прикметник *горушьныи* (*горюшьныи*) засвідчується тільки в євангельських текстах або в перифразах євангельського вислову: «ще имате вѣроу яко и зр'яно гороушьно»⁷⁴. Заради об'єктивності необхідно зазначити, що принаймні частині давньоруських говорів був властивий ботанічний термін *горуха* < прасл. *гогуха*, на що вказують українська діалектна назва суріпиці — *hoguška*; *hoguška zvuczajna Barbarea*; *Barbarea vulgaris*⁷⁵ — та російське діалектне слово *горушка* (значення невідоме)⁷⁶. Навіть коли вважати, що континуант

праслов'янського *goguxa* — *goruxa* — мав у давньосхіднослов'янських діалектах семантику «гірчиця», сумнівно, щоб на позначення вмісту корчаги — сипучого предмета — вживалася його назва не у формі однини зі значенням збірності, а передавалася сполукою *goroušna* [зерна], наче в посудині зберігалася якась кількість зерен, а не маса продукту.

Малоймовірну гіпотезу А. С. Львова розкритикував Р. Якобсон. Він справедливо зауважував: «Важко повірити у вживання товарних ярликів на корчагах кривецьких дружинників або таманських нафтовиків у кінці першого тисячоліття й вчитати в гньоздовському написі близьку подоби нинішнього технічного терміна «пальне», тобто паливо для двигунів»⁷⁷. Якщо складач гньоздовського напису знав старослов'янську мову, то для чого він замінив звичайний ж дивовижним триграфом *оум*. Грецька й латинська передача південнослов'янських носових через *ип*, *оп* не можуть служити паралеллю. Постає питання, кому адресовано напис. Навіть якщо повірити в версію А. С. Львова, важко собі уявити людину часів князювання Святослава або Володимира, в якій виникли труднощі при виборі гірчиці та горючої рідини. Нарешті, хто б не був автором напису — місцевий дружинник чи іногородній постачальник корчаги — залишається великий сумнів, де шукати те світське коло, якому ще до початку книжності на Русі були знайомі місцева мова й старослов'янська, причому остання не тільки в писемному, а й навіть у звуковому своєму складі⁷⁸.

Виходячи з того, що в пам'ятках старослов'янської мови м'якість приголосних позначається не тільки за допомогою йотованих голосних, а й за допомогою дужки *ѡ* або *Ѡ* над приголосною літерою, причому дужка нерідко прилягала до мачти приголосної, Р. Якобсон висловив думку, що на корчазі написано присвійну форму від відомого в слов'янському ономастиконі чоловічого імені *Гороунъ* — *гороуѡ* (розуміється: *кърчага*, тобто «корчага Горуна»). Імовірно, *Гороунъ* було ім'я дружинника, спаленого в човні й похованого в гньоздовському кургані № 13 з ритуальним розбиттям іменної амфори померлого⁷⁹.

Напис на гньоздовській корчазі ввійшов у корпус джерел «Словаря русского языка XI—XVII вв.», отже, автори вбачають в епіграфемі звичайний апелятив, а не дериват антропоніма. Стаття, в якій використано епіграфему, надто невиразна як у відношенні читання напису, так і щодо пояснення семантики слова: «Горуша (горуша) ж. То, что может жечь, греть (горючее?). Горуша — горунца. Гнезд. надп. X в. // Горчица (по свойству жечь во рту). Горуша, горчица. Алф. 57. XIII в.»⁸⁰.

Ні *гороуша*, ні *гороуца* на амфорі не написано. У словниковій статті наче зібрано всі головні версії

читання гньоздовського напису, але не вказано на це. Подане в екземпфікації «горуша — горунца» може навіяти необізнаному з проблемою читачеві думку, що на корчазі зафіксовано дві лексеми. Взятий для ілюстрації матеріал із азбуковника XIII ст. тут недоречний, бо в старовинному російському словнику *горуша* — церковнослов'янська вокабула (вона наявна і в церковнослов'янських лексиконах українських мовознавців XVII ст.). Авторське тлумачення семантики гньоздовського слова надто розпливчате. «Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.)» (Т. 1. — М., 1989. — С. 360) містить у реєстрі всі головні запропоновані читання гньоздовського напису, але зі знаком питання: *горунца* (?), *гороуца* (?), *гороушна* (?), *гороуца* (?).

Оригінальну інтерпретацію напису запропонувала відомий історик мови Л. П. Жуковська, виходячи з ідеї про використання слов'янами грецького алфавіту ще в докирилівський період. Дослідниця твердить, що епіграфема може бути прочитана як *горюча* — «пальне» (рос. *горючее*), коли припустити таке: а) диграф *оу* в написі позначає слов'янський звук *у*, але не відбиває м'якості попереднього приголосного, тобто ще не було літери *ю*, утвореної шляхом поєднання букв *і*, *о*, *у*; б) набір ліній, прочитуваних то як *хщ*, то як *нщ*, передавав східнослов'янський звук *ч*, для котрого ще не було придумано особливої букви: морфологічно слово *горюча* є субстантивованим дієприкметником середнього роду, теперішнього часу, в короткій формі називного відмінка множини (формант — *юч* — виділяється в *горючие* слезы, в фольклорних *сидючи*, *глядючи* тощо), вжите в предметно-збірному значенні (як рос. *чернила*, *румяна* тощо)⁸¹. Коли в зазначеному наборі ліній допускати своєрідну букву для передачі *ч*, то доведеться визнати спробу створення нових літер для звуків, відсутніх у грецькій мові, тобто намагання створити слов'янську писемність на основі грецької. У даному разі для такого припущення немає достатніх підстав. Сам знак мав би будуватися на основі якихось грецьких літер на позначення звуків, артикуляційно споріднених із *ч*, а він різним дослідникам нагадує букви, які вимовляються далеко не подібно до слов'янської фонемі *ч* — *х* (*гороуца*), *н* (*гороушна*).

З огляду на викладене вважаємо малоймовірною гіпотезу Л. П. Жуковської.

Висловлено й інші читання й тлумачення гньоздовського напису. За спостереженням українського письменника С. Пушика, існує понад 100 спроб дешифрування епіграфем⁸².

Пробував інтерпретувати гньоздовську епіграфему й він сам. Автор звернув увагу на слово *гирунчик* (*горюнчик*) «глечик з надбитим або низьким горлом». Він допускає, що названа лексема

в давнину могла звучати і «як *гороуна*, тобто *горюна*, *горуна*»⁵³, на що ніби вказує матеріал «Словника полтавських говорів» В. С. Ващенко. Отже, С. Пушик читає напис так само, як і Р. Якобсон, але вважає, що «напис говорить не про прізвище гончаря-майстра, а означає назву предмета — банки-корчаги, що побувала в горні, тобто вже випалена. Інакшої форми посуд і тепер називають по всій Україні *горницями*, *горщиками*, на Полтавщині *горюнами*, *горунами*»⁵⁴. Право на існування цієї гіпотези схвалила Л. П. Жуковська⁵⁵. Реєстрова частина лексикографічної статті в словнику В. С. Ващенко, на котрий покликається С. Пушик, має такий вигляд: «*гирун*, -на, *ги(о)ру(ю)ничик* ...»⁵⁶. Але -на тут сигналізує форму родового відмінка іменника *гирун*, а не вказує на варіант слова.

Дериваційне гніздо з коренем *гир-* в українських говорах — *гирка* «гличик із відбитою шийкою», *гирун* «коротко острижений», *гиря* «низько острижений», «гиря», *гирявий* «низько острижений, зіпсований, поганий» (*гирявий горщик* — «з відбитими вінцями»)», *гыр'а* «нарост на дереві: «гуля» (Закарпаття) — свідчить про те, що назва *гирун* (*гируничик*) «горщик із надбитим або низьким горлом» первісно не мала нічого спільного з коренем *гор-* та похідним *горн*. Варіант *горюн* — результат пізнього зближення утворення *гирун* зі словом *горщик*. Корінь **гуг-* — праслов'янський.

На наш погляд, накреслення, котре знаходиться між буквами у та а епіграфіми, найпереконливіше інтерпретував Р. Якобсон: це літера н. Вона має специфічний вигляд через те, що риска, котра в старовинному написі йде всередині від верху лівої вертикальної лінії до низу правої вертикальної лінії, на корчазі проведена так, що перетинає їх (у зв'язку зі специфікою матеріалу, на якому зроблено напис). Проблематичним, але, щоправда, небезпідставним, є пояснення штриха в верхній частині правої вертикальної лінії як знака палатальності (пом'якшення). Цілий напис читається *гороуна*, бо штрих у верхній правій частині н, мабуть, є випадковим.

Однак в епіграфемі йдеться не про те, кому належить корчага, а про вміст посудини або призначення її. Мабуть, давнє слово *горуна* мало значення «гірчиця» і функціонувало на обмеженому ареалі. Континуантом його є український діалектний ботанотермін *горунка* (<горун-а + суф. -ък- а) «*Sinapis arvensis* L. — гірчиця», «*Brassica napus* L. — ріпак»⁵⁷. Назва має всі ознаки давнього утворення⁵⁸: непохідний корінь **gor-ētī* «горіти» або *gog* «гіркий» (деякі гіркі плоди подразнюють слизову оболонку ротової порожнини й підвищують температуру, що в давнину сприймалося як горіння), той же, що і в праслов'янському *goricha*

та ще в одному українському діалектному найменуванні гірчиці — *горупа*⁵⁹. Отже, напис на гньоздовській корчазі сигналізував, що в ній зберігається гірчичне зерно або гірчична олія, а не інша речовина. Слово *горуна*, що функціонує тепер в окремих українських говірках, у період IX—X ст. могло вживатися на ширшій території.

Зрештою, корчага на давню Смоленщину могла потрапити десь із півдня Русі.

Ідентифікація досліджуваної епіграфіми як реального східнослов'янського апелятива — ботаничного номена — безперечно доводить існування на Русі писемності до офіційного прийняття християнства. У зафіксованому слові немає жодного звука, артикуляційно суттєво відмінного від грецького, тому не можна з упевненістю сказати, якою системою користувався автор епіграфіми — грецькою чи старослов'янською кириличною.

Нарешті, цікаво відзначити, що, крім напису, на гньоздовській корчазі є ще окремо виведений знак, який нагадує старокириличну літеру н. Деякі історики науки вбачають у ній літерне позначення числа 50⁶⁰.

Отже, єдиним написом, який можна більш-менш упевнено датувати початком — серединою X ст. (хоч археологи її іноді датують навіть третьою чвертю X ст.) є епіграфема на гньоздовській корчазі.

Про те, що Русь, принаймні від початку X ст., була добре обізнана з письмом, свідчать договори київських князів (Олега, Ігоря, Святослава) з Візантією. Фрагменти договорів чи повні тексти їх збереглися в складі Повісті временних літ. Хоча документи дійшли в складі твору початку XII ст., найдавніший список якого відноситься до 1377 р., існування їх не підлягає сумніву (крім, можливо, договору 907 р.)⁶¹.

У першому договорі князя Олега — 907 р. — зазначено: «... приходѣше Роу(с) да витаю(т) оу стаго Мамы. и после (в ЛІ — *посълетъ*) црьство наше и да *испишуть* имена и(х). и тогда возмутъ мѣ(с)чин(ь)ное (Акад. сп. — *мѣсячноє*) свое. первое ѡ(т) горо(д)[а] Києва...» (ПВЛ, 31). Отже, русини мали робити список прибулих у Візантію. Про те, що йдеться про список, який складають саме русини, а не візантійці, свідчать форми майбутнього часу дієслів — *да испишуть имена... и... возмутъ мѣ(с)чин(ь)ное свое* «хай спишуть імена їхні... і візьмуть те, що дається на помісячне утримання».

У другому договорі Олега — 912 р. — засвідчено, що документ складено в двох примірниках — безумовно грецькою мовою і мовою, зрозумілою для Русі: «извѣстити такую любовь бывшую межи хрестыѣны Роусью. но [треба — не] то(ч)ю просто словес нѣ и писание(м) и клѣтвою исповедание(м) и *написание(м)* [тобто грамо-

тою. — В. Н.] со клатвою извещаемою любовь непревратну (ПВЛ, 33), меже вами хр(с)тъяны и Роу(с)ю бывшии миръ сотвори(м)... *написание(м)* (Акад. сп. — *писаньемъ*) на двою харатью цр̄а вашего и своєю роукою извѣсти и дасть наши(м) посло(м). мы же кл̄ахо(м)с̄а ко цр̄ю вашему. иже ѡ(т) Ба соуща. яко Б̄ж̄ья здание по закону. и по закону языка наше(г) не преступити на(м) ни ѡ(т) ѡну (Акад. сп. — *ни иному*) ѡ(т) страны нашея. ѡ(т) оуставлены((х) главъ мира и любви. и такое *написание* дахо(м) цр(с)тва ваше(г) [о]. на оутвержение ѡбоему пребывати... таковому совещанию. на утвержение и на извещение. межи вами бывающа(г)[о] мира» (ПВЛ, 37). Тут наявне пряме повідомлення про використання писемності на Русі: «аще кто оумреть не оура[ди]въ свое(г) имѣнья. ци свои(х) не имать да возврати(т) имѣнье к малы(м) ближика(м) в Роу(с). аще (л)[и] сотворитъ ѡбращение таковыи возьметъ оураженое е(г). комоу *буде(т) писа(л)* наследити имѣнье е(г). да наследити(т)» (ПВЛ, 37).

Договір київського князя Ігоря 945 р. з візантійськими правителями містить вказівку на те, що писемність була поширена в самій Русі. Тут зазначено, що руські послы й купці мають приходити в Візантію не з печатками (перші з золотими, другі — зі срібними), а з грамотами від князя, що в разі потреби імператор письмово звернеться до київського можновладця: «а великии князь Рускии и болгаре его. да посылають в Греки къ великимъ цр̄мъ Гречьскимъ корабли (ін. сп. — *корабль*). елико хотать со слы и гостьми... ношаху сли печати злати (ін. сп. — *золотые*). а гостье сребрени. ныне же оувѣдѣль есть князь нашъ посылати *грамоту* (в ін. сп. *грамоты*) ко цр̄тву нашему (ін. сп. — *вашему*). иже посылаеми бывають ѡ(т) нихъ [послы] и гостье да прино(си)ть (ін. сп. *приносятъ*) *грамоту пишуче* сице. яко послалъ корабль селько. и ѡ(т) тѣхъ да оувѣмы и и мы. ѡже съ миромъ приходитъ (ін. сп. — *приходятъ*). аще ли безъ *грамоты* придуть. и предани будутъ нами (ін. сп. — *намъ*). да держимъ и хранимъ. дондеже възвѣстимъ князю нашему (ін.сп. — *вашему*)... аще ли оубѣжавше в Русь придуть Русь бес купли... и приходящимъ имъ да витають оу ст̄го Мамы. да послеть цр̄тво ваше (ін. сп. — *наше*) да *испишетъ имана* ваша (ін. сп. — *ихъ*)» (ПВЛ, 48).

У договорі засвідчується, що один примірник документа залишається візантійцям, другий — віддається русинам: «мы же съвѣщаньем все *написахомъ на двою харатью*. и едина *харатья* есть оу цр(с)тва нашего [на неже е(с) кр(с)тъ. и имена наша *написана*. а на другои послы ваша и гости. ваша. а *ѡ(т)ходачи посло(м) цртва наше(г)*]. да допроводатъ къ великому князю Рускому Игореву. и к людемъ его. и ти принимающе *харатью на роту*

идуть хранити истину. яко мы съвѣщаньем *написахомъ [на] харатью* сию. на неже суть имана наша *написана*...» (ПВЛ, 52).

Ігорів син Святослав уклав 971 р. договір із візантійським імператором за посередництвом своїх послів, що говорили від його імені: «цр̄ь же радъ бы(с) [и] повелѣ *писцю писати* вса рѣчи С̄тославлѣ на харатью. нача гл̄ати соль вса рѣчи и нача *писець... писати* гла сице ... се же имѣте во истину. якоже створи(х) нынѣ къ вамъ. [и] *написахомъ* на харатьи сеи. и своими печатъми запечатахомъ» (ПВЛ, 72-73). Очевидно, русини не механічно запечатали документ, а перевіряли точність тексту й мали свій примірник документа.

Як зазначалося, в тому, що розглянуті договори було справді укладено, немає сумніву. Існування грецьких текстів, які, правда, не збереглися, давно доведене⁹³ (дискусії точаться тільки навколо питання, якою мовою, крім грецької, написано документи). На підставі літописних свідчень можна зробити висновок, що майже за 80 років до офіційної християнізації східні слов'яни були знайомі з письмом й активно користувалися ним у офіційно-діловій сфері.

Та східні слов'яни мали змогу дуже давно познайомитися зі старослов'янською писемністю, створеною Кирилом-Костянтином Філософом, який впевнено й безповоротно вивів мову слов'янську на міжнародну арену, своїми висококваліфікованими перекладами забезпечив їй належне місце в колі небагатьох літературних мов середньовічної Європи і разом з Мефодієм започаткував безперервну слов'янську писемно-літературну традицію. Подвигом Кирила — системою письма, осмисленою ним і закладеними ним принципами орфографії — східні слов'яни й більшість південних користуються й сьогодні. В середньовічні часи й пізніше вона була одним із засобів культурного єднання слов'янських народів. Безпосередньо зі старослов'янською писемністю Русь могла познайомитися при поході у Візантію князя Ігоря та Святославових (Ігоровича) походів у Болгарію (968, 971 рр.). Існує припущення, що деякі старослов'янські книги він привіз звідти (з Преслава) як трофеї⁹⁴. Природно гадати, що давньокиївська християнська громада, зокрема княгиня Ольга, котра охрестилася 955 чи 957 р., користувалася старослов'янськими книгами. Напевне, знайомство з старослов'янською писемністю, близькість старослов'янської й мови полян відіграли не останню роль у тому, що Русь прийняла християнство візантійського обряду.

У підсумку маємо підставу сказати, що й давні східні слов'яни-язичники мали тривалі (майже кількасотлітні) традиції писемності. Але поряд із цим треба визнати, що наша безперервна високо-розвинена писемна традиція почалася після офі-

ційного прийняття християнства за князя Володимира Святославича. Найдавніші наші писемні тексти, які впевнено датуються і від яких іде наша писемна традиція аж понині — це легенди на монетах Володимира Святославича з кінця X ст., карбовані після хрещення князя.

Унаслідок поєднання старожитної традиції (писемної чи неписемної, але наддіалектної) з новою нашою давньоукраїнською писемністю швидкими темпами пішла вперед, засвітилася всіма своїми барвами, міцно ввійшовши в культурну структуру Європи.

Немає сумніву, що й до приходу офіційного християнства на Русь східні слов'яни мали наддіалектичні типи мови, що відігравали роль міжплемінних.

З прийняттям християнства на Русі стала поширюватися високорозвинена старослов'янська мова болгарсько-македонської редакції, з багатим словником і синтаксичною структурою, загалом близька й зрозуміла населенню. Старослов'янська мова запанувала тільки в конфесійній літературі. В світських сферах провідною була вітчизняна писемно-літературна мова, що ґрунтувалася на діалекті (в основі — полянському) столичного міста Києва. Почалася плідна взаємодія двох мовних стихій, що спостерігається вже в найдавніших писемних пам'ятках Володимирової доби — на золотих і срібних монетах цього великого князя. До кінця XI ст. сформувалася давньоруська редакція старослов'янської мови. Контакти нашої давньої писемно-літературної мови зі старослов'янською сприяли виробленню чіткого орфографічного, морфологічного й лексичного її узусу. Дуже розширилися межі застосування її в різних сферах суспільного й культурного життя.

Отже, християнство відіграло позитивну роль в історії вітчизняної культури. Але воно принесло писемність не в якусь варварську країну, а в державу, яка мала тривалі власні традиції письма.

Наші найдавніші пам'ятки, створені після офіційної християнізації 988 р., написані кириличним письмом. Проте існує чимало свідчень, що серед привезених старослов'янських текстів були й книги, написані глаголичною азбукою. Наприклад, новгородець Упир Лихий, переписавши Мінею 1047 р. (запис дійшов у копії XV ст.), зазначав: «Слава тебѣ, Ги, црю нб/с/ныи, яко сподоби ма написати си ис курило/ви/цѣ...» (Ср., I, 1420). Упир Лихий переписав Мінею кириличними літерами, а «куриловицею» він, звичайно, іменував глаголичне письмо. Написи глаголицею або окремі літери цієї азбуки зустрічаються й серед оригінальних давньоруських пам'яток — новгородських⁹⁵ і київських⁹⁶ графіті XI ст. Але глаголичні епіграфіми нечисленні. Це вказує на те, що глаголиця для потреб письма навіть у першій

половині XI ст. використовувалася значно рідше, ніж кирилиця. Не виключено, що в другій половині його й пізніше, коли вона цілком перестала вживатися, глаголицю освічені люди стали застосовувати для тайнопису.

У кінці XI — на початку XII ст. серед освічених представників населення, насамперед духовенства, запанував погляд, ніби до Кирила (Костянтина) Філософа слов'яни взагалі не мали писемності. Навіть видатний історик і філолог літописець Нестор пов'язує історію слов'янської писемності тільки з іменами Кирила та Мефодія й підкреслює, що «первое преложены книги Маравѣ (!) ѿже презвасѣ грамота Словѣньская. ѿже грамота есть в Руси и в Болгарѣ/х/ Дунаиских» (ПВЛ, 26).

В історії кириличної графіки відомі три її рукописні різновиди: 1) устав — великі, чіткі, симетричні, перпендикулярні літери, небагато скорочень і надрядкових буквених написань; 2) (на)півустав (полуустав), що з'явився в XIII—XIV ст. — менш симетричні літери, похилість букв, багато виносних літер, скорочень; 3) скоропис, що з'явився в XIV ст., характеризується невеликими заокругленими, а згодом — зв'язаними написаннями; багато скорочень, виносних букв, розчерків. Півустав ліг в основу шрифтів, якими друковано книжки до реформи початку XVIII ст., коли оформилася т. зв. гражданка, що функціонує понині.

Спроби видавати за найдавнішу українську писемну пам'ятку т. зв. Велесову книгу — неспроможні, бо її текст (як показує його лінгвістичний аналіз) — примітивний (щодо мови!) фальсифікат. Містифікацією є також т. зв. «Рукопис Войнича», який видають за пам'ятку української мови язичницької доби. Непереконливими видаються й спроби інтерпретувати деякі нерозшифровані тексти зокрема т. зв. Фестський диск та етруські написи, як праслов'янську писемність⁹⁷.

При вивченні дохристиянської писемності нерідко доводиться займатися констатацією старих і новою інтерпретацією відомих фактів. Для дальшої розробки проблеми виникнення й функціонування вітчизняної писемності дохристиянських часів конче необхідне видання корпусів епіграфічного матеріалу, виявленого на території давніх слов'ян. У зв'язку з цим при якомусь історичному, археологічному або філологічному науковому закладі бажано б зібрати відповідний науковий колектив.

1. *Истрин В. А.* 1100 лет славянской азбуки. — М., 1963. — С. 101.

2. *Петров В. П.* Слов'янська писемність за археологічними пам'ятками // Питання походження слов'янської писемності. — К., 1963. — С. 28.

3. *Півторак Г. П.* Виникнення писемності у східних слов'ян за сучасними науковими даними // Мовознавство. — 1984. — № 6. — С. 15.

4. Жуковська Л. П. Гіпотези й факти про давньоруську писемність до XII ст. // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст. — К., 1981. — С. 10.
5. Ягич И. В. Вопрос о рунах у славян // Энциклопедия славянской филологии. — Вып. 3. Графика у славян. — СПб., 1911. — С. 26.
6. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII в. до конца X в.) / Собрал, перевел; объяснения А. Я. Гаркави. — СПб., 1870. — С. 139.
7. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Перевод и комментарий / Под ред. акад. И. Ю. Крачковского. — М.: Л., 1939. — С. 83.
8. Сказания мусульманских писателей ... — С. 201.
9. Див. напр.: Эпштейн Е. М. К вопросу о времени происхождения русской письменности // Уч. зап. ЛГУ: Сер. истор. наук. — Вып. 15. — 1947. — С. 22; Истрин В. А. Знач. праця. — С. 2—116.
10. Эпштейн Е. М. Знач. праця. — С. 22.
11. Див. напр.: Макаев Э. А. Язык древнейших рунических надписей: Лингвистический и историко-филологический анализ. — М., 1965; Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. — М., 1977.
12. Щербак А. М. Знаки на керамике и кирпичах из Саркела — Белой Вежи: К вопросу о языке и письменности печенегов // Материалы исследования по археологии СССР. — № 75 / Тр. волго-донской археолог. экспедиции. — М.; Л., 1959. — Т. 2. — С. 362—388.
13. Иванов Вяч. Вс. К проблеме древнейшего литературного языка у славян // Славянское и балканское языкознание: История лит. языков и письменность. — М., 1979. — С. 13.
14. Ягич И. В. История славянской филологии. — СПб., 1910. — С. 60.
15. Ягич И. В. Вопрос о рунах у славян // Энциклопедия славянской филологии. — СПб., 1911. — Вып. 3. — С. 4—25.
16. Там же. — С. 25.
17. Там же. — С. 26—36.
18. Этнография восточных славян: Очерк традиционной культуры. — М., 1987. — С. 491.
19. Там же.
20. Мельничук А. С. О начальных этапах развития письменности у восточных славян // Л. А. Булаховский и современное языкознание: К 100-летию со дня рождения: Сб. науч. тр. — К., 1987. — С. 132.
21. Тиханова М. А. Старшерунические надписи // Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. — С. 134—139.
22. Тиханова М. А. Следы рунической письменности в черняховской культуре // Средневековая Русь. — М., 1976. — С. 15.
23. Тиханова М. А. Старшерунические надписи. — С. 140.
24. Тиханова М. А. Следы рунической письменности ... — С. 15—16.
25. Петренко В. П., Кузьменко Ю. К. Младшерунические надписи / Тексты, перевод, комментарий. — М., 1977. — С. 156—158; 162—168.
26. Останню публікацію див.: Янин В. Л. Вислые актовые печати // Древняя Русь: Город, замок, село. — М., 1985. — С. 382 (№ 1).
27. Янин В. Л. Актовые печати древней Руси X—XV вв. — М., 1970. — Т. 1. — С. 38—41.
28. Истрин В. А. Возникновение и развитие письма. — М.: Наука, 1965. — С. 449; Пивторак Г. П. Знач. праця. — С. 15.
29. Пивторак Г. П. Знач. праця. — С. 15.
30. Баран В. Д. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу). — К., — 1981. — С. 83.
31. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен дністро-дніпровського межиріччя II—V ст. н. е. — К., 1972. — С. 100.
32. Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. — Л., 1930. — С. 12. Характерно, що в житті говориться про руську бесіду як чужу для автора — *бесідою тою*, отже, якщо й була інтерполяція, то не давньоруська. Про інтерпретації цього місця пам'ятки див.: Сказания о начале славянской письменности. — М., 1981. — С. 115—116.
33. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988. — С. 42—65.
34. Пор.: Тихомиров М. Н. Начало славянской письменности в свете новейших открытий // Вопр. истории. — 1959. — № 4. — С. 104—105.
35. Медынцева А. А. Начало письменности на Руси по археологическим данным // История, культура, этнография и фольклор славянских народов / IX Междунар. съезд славистов: Докл. сов. делегации. — М., 1983 — С. 87—90.
36. Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. — М., 1962. — С. 25—26.
37. Ягич И. В. Рассуждения южнославянской старины о церковнославянском языке // Исследования по русскому языку. — СПб., 1885—1896. Т. 1, ч. 3. — С. 30.
38. Никольский Н. К. «Повесть временных лет» как источник для истории начального периода русской письменности и культуры: К вопросу о древнейшем русском летописании. — Л., 1930. — Вып. 1. — С. 79—82.
39. Брайчевський М. Ю. Знач. праця. — С. 72.
40. Илчев П. Глаголица // Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1. — София, 1985. — С. 491—509.
41. Брайчевський М. Ю. Знач. праця. — С. 72.
42. Бартольд В. В. О письменности у хозар // Бартольд В. В. Соч. Т. 5. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. — М., 1968. — С. 466.
43. Там же. Див. ще: Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. — София, 1952. Одну зі спроб обґрунтувати читання «сірійські» письмена див.: Иванова Т. А. Еще раз о «русских» письменах // Сов. славяноведение. — 1969. — № 4. — С. 72—75.
44. Щербак А. М. Знаки на керамике и кирпичах из Саркела — Белой Вежи. — С. 366—367. Табл. XVI—XVIII.
45. Там же. — С. 366.
46. Тихомиров М. Н. Начало славянской письменности в свете новых открытий // Вопр. истории. — 1959. — № 4. — С. 98—106.
47. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 356.

48. Добрев И. Добруджански надписи // Кирило-Методиевска енциклопедия. — Т. 1. — София, 1985. — С. 602.
49. Критичний аналіз деяких невдалих спроб розглядати окремі епіграфіми як найдавніші, докирилівські, східнослов'янські написи див.: *Истрин В. А.* 1100 лет славянской азбуки. — С. 108—120.
50. *Высоцкий С. А.* Эпиграфический корпус средневековых надписей архитектурных памятников древнего Киева (итоги исследования) // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.: Сб. науч. тр. — К., 1985. — С. 25.
51. *Німчук В. В.* Початки літературних мов Київської Русі // Мовознавство. — 1982. — № 2. — С. 21—22.
52. *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской: (По материалам граффити XI—XVII вв.). — К., 1976. — С. 12, 18—19.
53. Там же. — С. 168—173.
54. *Янин В. Л.* Новгородские азбуки // *Palaeobulgarica* (Старобългаристика). — Год. 8. — 1984. — № 1. — С. 85.
55. Див. напр.: *Илчев П.* Азбуки старобългарски // Кирило-Методиевска енциклопедия. — Т. 1. — София, 1985. — С. 43.
56. *Илчев П.* Глаголица // Там же. — С. 507.
57. Пор. цей знак у кн.: *Dobhofer E.* Od obrázkov k ísmu: Rozlúštenie zabudnutých písiem a jazykov. — Bratislava: Obzor, 1972. — S. 330 (рис. 87).
58. Пор. цей знак у кн.: *Макаев Э. А.* Язык древнейших рунических надписей. — М., 1965. — С. 2.
59. Див. напр.: *Карский Б. Ф.* Славянская кирилловская палеография. — М., 1996. — С. 164; *Истрин В. А.* 1100 лет славянской азбуки. — С. 62—63.
60. *Высоцкий С. А.* Эпиграфический корпус средневековых надписей. — С. 23—24.
61. Одна з останніх публікацій пам'ятки у кн.: *Древняя Русь: Город, замок, село.* — М., 1985, табл. 155, № 1.
62. *Авдусин Д. А.* и *Тихомиров М. Н.* Древнейшая русская надпись // Вест. АН СССР. — 1950. — № 4. — С. 76.
63. *Авдусин Д. А.* Таинственный IX-й век // Знание — сила. — 1961. — № 1. — С. 74; *Корзухина Г. Ф.* О гнездовской амфоре и ее надписи // Исследования по археологии СССР. — Л., 1961. — С. 226.
64. *Нарочатов С.* Письменность на Руси // Наука и жизнь. — 1970. — № 3. — С. 42.
65. *Авдусин Д. А.* и *Тихомиров М. Н.* Зазнач. праця. — С. 76 та ін.
66. *Черных П. Я.* Две заметки по истории русского языка // Известия АН СССР: Отд. лит-ры и языка. — Т. 9, вып. 5. — 1950. — С. 400. На думку автора, пропуск у слабкій післянаголошеній позиції в окремих словах цілком допустимий.
67. Там же. — С. 401.
68. Там же.
69. *Черных П. Я.* Язык и письмо: История культуры древней Руси: Домонгольский период. Т. 2. Общественный строй и духовная культура. — М.; Л., 1951. — С. 136.
70. *Mareš F. V.* Dva oběvy starých slovanských písiem (v SSSR u Smolenska a v Rumunsku) // *Slavia*. — R. 20, sev. 4. — 1951. — S. 508—511.
71. Там же. — С. 508.
72. *Львов А. С.* Еще раз о древнейшей русской надписи из Гнездова // Известия АН СССР. Серия рус. лит-ры и яз. — Т. 30, вып. 1. — 1971. — С. 50—52.
73. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. — СПб., 1893. — Т. 1. — С. 559.
74. Там же. — С. 559, 562; Словарь русского языка XI—XVII вв. — М., 1977. — Вып. 4. — С. 97.
75. *Małowski S.* Słownik botaniczny łacińsko-maloguski. — Kraków, 1936. — S. 52.
76. Словарь русских народных говоров. — Л., 1972. — Вып. 7. — С. 73.
77. *Якобсон Р.* Гороуна кърчага // В памет на професор Стойко Стойков / Езиковедни изследвания. — София, 1974.
78. Там же. — С. 564—565.
79. Там же. — С. 565.
80. Словарь русского языка XI—XVII вв. — М., 1977. — Вып. 4. — С. 97.
81. *Жуковська Л. П.* Зазнач. праця. — С. 13—14.
82. *Пушик С.* Найдавніший напис // Жовтень. — 1985. — № 1. — С. 133.
83. Там же. — С. 134.
84. Там же.
85. Там же.
86. *Ващенко В. С.* Словник полтавських говорів. — Харків, 1960. — Вип. 1. — С. 24.
87. Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. — К., 1907. — Т. 1. — С. 284—285.
88. Там же. — С. 316; *Małowski S.* Зазнач. праця. — С. 346, 61.
89. Пор.: Етимологічний словник української мови. — К., 1982. — Т. 12. — С. 573.
90. Словарь української мови. — Т. 1. — С. 316. В обстежених російських та білоруських діалектних словниках нам не вдалося виявити лексеми *горунка*.
91. *Симонов Р. А.* Математическая мысль Древней Руси. — М., 1977. — С. 22—23.
92. *Сахаров А. Н.* Дипломатия Древней Руси (IX — первая половина X ст.). — М., 1980.
93. *Лавровский Н.* О византийском элементе в языке договоров русских с греками. — СПб., 1853.
94. *Алексеев А. А.* Когда попали в Киев первые болгарские книги // IX Республіканська славістична конф. «Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів». / Тези доп. і повід. — Т. 1. — Одеса, 1987. — С. 74.
95. *Мединцева А. А.* Древнерусские надписи новгородского Софийского собора. — М., 1979. — С. 25—32. — Фото № 1—5.
96. *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XVI вв. — К., 1966. — Вып. 1. — Табл. X.
97. *Гриневич Г. С.* Праславянская письменность: Результаты дешифровки. — М., 1993. — Т. 1 (Энциклопедия русской мысли).

Список умовних скорочень

- Бер. — Лексикон словеноросійський П. Беринди / Підгот. В. В. Німчука. — К., 1961 (фотомеханічне перевид. стародруку 1627 р.).
- Гр. — Словарь української мови / За ред.

Даль	— Б. Грінченка. — Т. 1—4. — К., 1907—1909.
— <i>Даль В.</i> Толковый словарь живого великорусского языка. — Т. 1—4. — СПб., 1880—1882.	Х. Д.	— жеские уставы XI—XV вв. / Изд. подгот. Я. Н. Шапов. — М., 1976.
— Житье и хождение Данила, Русьскыя земли игумена. 1106-1108. — СПб., 1896.
Ж.	— <i>Желехівський Є., Недільський С.</i> Малорусько-німецький словар. — Львів, 1886.	ЭССЯ	— Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. акад. О. Н. Трубачева. — Вып. 1—26. — М., 1974—1999.
Он.	— <i>Онишкевич М. Й.</i> Словник бойківських говірок. — Ч. 2. — К., 1984.	Ягич, 1895	— <i>Ягич И. В.</i> Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке // Исследования по русскому языку. — Т. 1. — СПб., 1885—1895.
СУМ	— Словник української мови. Т. 1—11. — К., 1970—1980.	Miklosich	— <i>Miklosich F.</i> Lexicon palaeoslovenico-graecolatinum. — Vindobonae, 1862—1865.
ПВЛ	— Полное собрание русских летописей. — Т. 1. Лаврентьевская летопись, вып. 1: Повесть временных лет. Изд. 2-е. — Л., 1926.	Sk.	— <i>Skok P.</i> Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Kn. 1—4. — Zagreb, 1971—1984.
Слав.	— Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. — К., 1973 (вид. рукопису 1642 р.).	SJStSl	— Slovník jazyka staroslověnského. — D. 2. — Praha, 1973; D. 1—4. — Praha, 1966—1997.
УВ	— Устав князя Владимира о десятинах, судах и людях церковных // Древнерусские кня-		

Увага!

В Україні кількість дітей-сиріт при живих батьках перевищує 100 тисяч — це вдвічі більше, ніж у післявоєнні роки ...

Дитячий журнал
«Пізнайко»
проводить акцію

«ПОДАРУЙ ДИТИНІ КНИГУ»

для вихованців дитячих будинків, шкіл-інтернатів, притулків.

Приносьте книги з теплими словами дітям і Вашим підписом. Кожна дитина знатиме, хто подарував книгу, і пам'ятатиме Вас усе життя!
Телефон «гарячої лінії»: (044) 446-43-11

Передплатна ціна одного номера дитячого журналу «Пізнайко» становить 2 грн. 50 коп.